

מתי החלו מורידין שליח ציבור לפני התיבה

זאב וייס

א.

התפילה בציבור בתקופת המשנה והתלמוד היתה מורכבת משני חלקים עיקריים, קריאת שמע ותפילת העמידה. קריאת שמע נאמרה על ידי שליח הציבור והקהל, כששליח הציבור יושב במקומו, ואילו לתפילת העמידה עבר שליח הציבור ממקומו, וניצב לפני התיבה.¹ מעבר זה נזכר במקורות התלמודיים בביטוי 'עבר לפני התיבה' או 'ירד לפני התיבה'. הפעלים 'עבר' ו'ירד' מגדירים את מקומו של שליח הציבור ביחס לתיבה. במקורות אחדים נזכר שליח הציבור העובר לפני התיבה כקרובא,² וכשמסופר על אדם שהזמינוהו לעבור לפני התיבה, נאמר בשם ר' מנחם דגליא 'זה שעובר לפני התיבה אין אומרים לו בוא והתפלל אלא בוא וקרב עשה קרבנינו עשה צרכינו עשה מלחמתינו'.³ גם ר' חנינא ור' יונתן, בספרם כי בשעת ביקורם באילין קרייתא דדרומא עיילוה לחד בייכנישתא חזאה לההוא חזנא דקרב ואמר האל הגדול הגיבור והנורא... (באותם ערים שבדרומא נכנסו לבית-כנסת אחד, ראה את אותו חזן שקרב ואמר...),⁴ התכוונו לשליח הציבור שקרב לפני התיבה. השימוש בפועל 'קרב' והגדרת שליח הציבור כ'קרובא' נבעו בוודאי ממצאות שבה קרב שליח הציבור אל התיבה וניצב בסמוך לה.⁵ בדרך זו יש לפרש גם את השימוש בביטויים 'עבר לפני התיבה' ו'ירד לפני התיבה', והם מלמדים אפוא שלתפילת העמידה 'עבר' או 'ירד' שליח הציבור ממקומו, קרב אל התיבה, ועמד כשפניו אליה.

אם צודקים אנו בפרושונו זה, יש לברר מדוע השתמשו חכמים במינוחים שונים? האם יש משמעות שונה לכל אחד מהם או שמא מבטאים הם רעיון אחד בשתי צורות לשוניות? עלינו לבדוק עד כמה נפוץ השימוש במונחים אלו, האם מופיעים הם במקביל ובאותו זמן או שמא ניתן להצביע על התפתחות בשימוש בהם?

ישנם חוקרים הסוברים שאין לחפש הבדל בין 'עבר לפני התיבה' ל'ירד לפני התיבה'.⁶ לדעתם

* ברצוני להודות לפרופ' י' זוסמן, לפרופ' י"ל לויץ ולפרופ' ש' ספראי על שקראו את הטיוטה למאמר זה ועל הערותיהם. המאמר הינו חלק מעבודה שנכתבה במסגרת סמינר של ד"ר א' שזאן, 'היצירה הספרותית של בית הכנסת – תפילה דרשה ותרגום', שהתקיים בתשמ"ו באוניברסיטה העברית. תודתי נתונה לו על הערותיו.

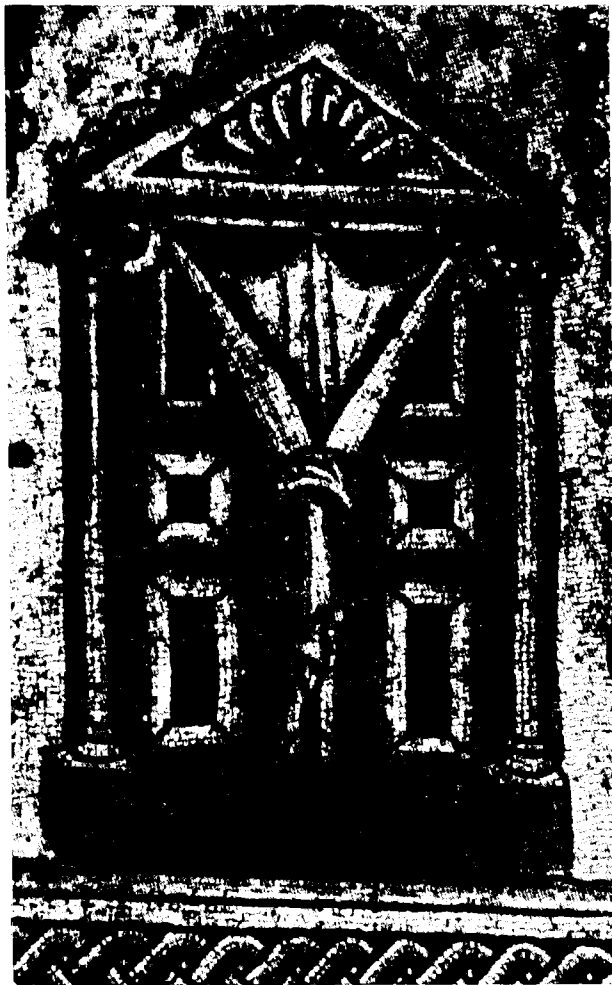
1 י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 372. וראה פירושו של ח' אלבק למשנה, ברכות ה ג; ערובין ג ט; ראש השנה ד ז; מגילה ד ג.

2 ירושלמי, ברכות א ב, ג סע"ג. וראה: אלבוגן, שם, עמ' 159. ראה גם הנאמר בויקרא רבה, כג ד (מהדורת מרגליות, עמ' תקלא): 'יר' אלעזר חסמא אול לחד אתר אמרין ליה חכים רבי למפרס... חכים רבי למקרב...'. ירושלמי, ברכות ד ד, ח ע"ב; בראשית רבה, מט כג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 506-507).

3 מדרש תהילים, יט ב (מהדורת בובר, עמ' פב).

4 לי גינצבורג, פרושים וחיידושים בירושלמי, נירייוק חש"א, ג, עמ' 350-351.

6 גינצבורג, שם, א, עמ' 67, 305; ח' אלבק אומר בפירוש למשנה, תענית ב ב: 'מורידין לפני התיבה כמו מעבירים לפני התיבה'; S. Krauss, *Synagogale Altertümer*, Hildesheim 1966², pp. 132-133. וראה במילותיו השונים שאינם מבדילים בין 'עבר' ל'ירד': נתן ברי יחיאל, עורך השלם (המהדיר ח"י קאהוט), ניו יורק תשט"ו,



קטע מרצפת בית הכנסת בחמת טבריה ובו תיאור במה שמוליכות אליה שלוש מדרגות



מכון ביהמ"ד ירושלים

מונחים אלו מציינים את העובדה שבחזרתו על תפילת העמידה ניצב שליח הציבור לפני התיבה. קשה לקבל דעה זו, שהרי המקורות התלמודיים משתמשים בשני המונחים, ואם אמנם נכונים דברי החוקרים, מדוע לא הסתפקו במונח אחד?

חוקרים אחרים רואים ב'ירד לפני התיבה' מינוח כבלי, שמקורו בכך שבבית-הכנסת שבבבל עמד שליח הציבור במקום שהיה נמוך מרצפת בית-הכנסת.⁷ לדעתם ישנה מעין 'בבליזציה' של

ח, עמ' 194, ערך 'תיבה'; ב' קרא, מילון שימושי לתלמוד למדרש ולתרגום, תל-אביב תשל"ב, ערכים 'ירד' ו'עבר'; א' בן יהודה, מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, ט, ירושלים ותל-אביב תש"ט, עמ' 4283, ערך 'עבר'; M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi and the Midrashic Literature*, New York 1903, p. 1643, ערך 'תבה'.

7 אלבוגן רואה את המקור למנהג זה שרווח בבבל בחקופה האמוראית במימרה התלמודית 'וא"ר יוסי בר' חנינא משום ראב"י אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך ויתפלל שנאמר ממעמקים קראתיך ה' (בבלי, ברכות י"ג ב' ובמקבילות) (אלבוגן [לעיל, הערה 1], עמ' 21, 347); א' בנדריד טוען שהשימוש ב'עובר' בלשון חכמים הוא בהשפעת השפה היוונית *παράρχεισαι, παραβαίνειν*, ואילו הבבלי, הממעט בשימוש ביוונית, שינה את המושג או המלה לפי צרכיו (לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשל"א, עמ' 189-190). לדברי ר' יונתן מלוגיל 'לפיקך בעינן שיהא החזן מתפלל עומד במקום הנמוך יותר מכל הקהל...' (גנזי ראשונים לראש השנה יומא ותענית, בעריכת מ' הרשקר, ירושלים תשכ"ז, עמ' קט). וראה גם מסורת הש"ס בבבלי, ברכות לד ע"א.

המקורות: בארץ-ישראל היה הנוסח 'עבר לפני התיבה' ואילו הבבלי, בשעה שהוא מצטט, משנה ל'ירד לפני התיבה'. דוגמה לכך ניתן לראות במקבילה הבבליה לתוספתא, חגיגה; במקור נאמר: 'נתמלא זקנו ראוי לעשות שליח ציבור לעבור לפני התיבה ולישא את כפיו',⁸ ובמקבילה בבבלי נאמר: 'ת"ר נתמלא זקנו ראוי לעשות שליח ציבור וליירד לפני התיבה ולישא כפיו'.⁹ עיון מחדש במקורות (ראה להלן) מלמד שהשימוש ב'ירד לפני התיבה' אינו ייחודי למקורות הבבליים, אלא קיים אף במקורות הארץ-ישראליים. יתרה מזאת, מספר המקומות שבהם הבבלי משנה את הנוסח מ'עבר' ל'ירד' מועט בהרבה ממספר המקומות שבהם הוא משמר את הנוסח כפי שהופיע במקורות הארץ-ישראליים שאותם הוא מצטט.

כפי שאנו רואים הנסיגות השונים שנעשו בכיבוד הביטוי 'עבר לפני התיבה' ו'ירד לפני התיבה' אינם עומדים בפני הביקורת. דומה שבדיקה מחדשת של המקורות התלמודיים וניתוחם לאור המחקר הארכיאולוגי המתחדש בשנים האחרונות, עשויים לתרום רבות להבנת המונחים והיחס ביניהם.

ב.

בעשרה מקומות במשנה, שבהם מדובר על שליח ציבור, נאמר שהוא עבר, או עובר, לפני התיבה.¹⁰ רק פעם אחת מופיע במשנה השימוש בפועל 'ירד': 'עמדו בתפילה מורידין לפני התיבה זקן ורגיל...'¹¹ אך משנה זו עוסקת בתפילה שנערכה מחוץ לכותלי בית-הכנסת, ועל כן היא חורגת מתחום דיוננו, שעיקרו בדיקת המונחים על רקע תכנונו הפנימי של בית-הכנסת. תמונה שונה לגמרי מצטיירת בספרו של אחר המשנה. בתוספתא מופיעים שני הביטויים במקביל. בשלושה מקומות מופיע השימוש בפועל 'ירד', כגון: 'פועלין קורין את שמע... אבל אין מורידין לפני התיבה',¹² ובארבעה מקומות אחרים משתמשת התוספתא בפועל 'עבר', כמו למשל:

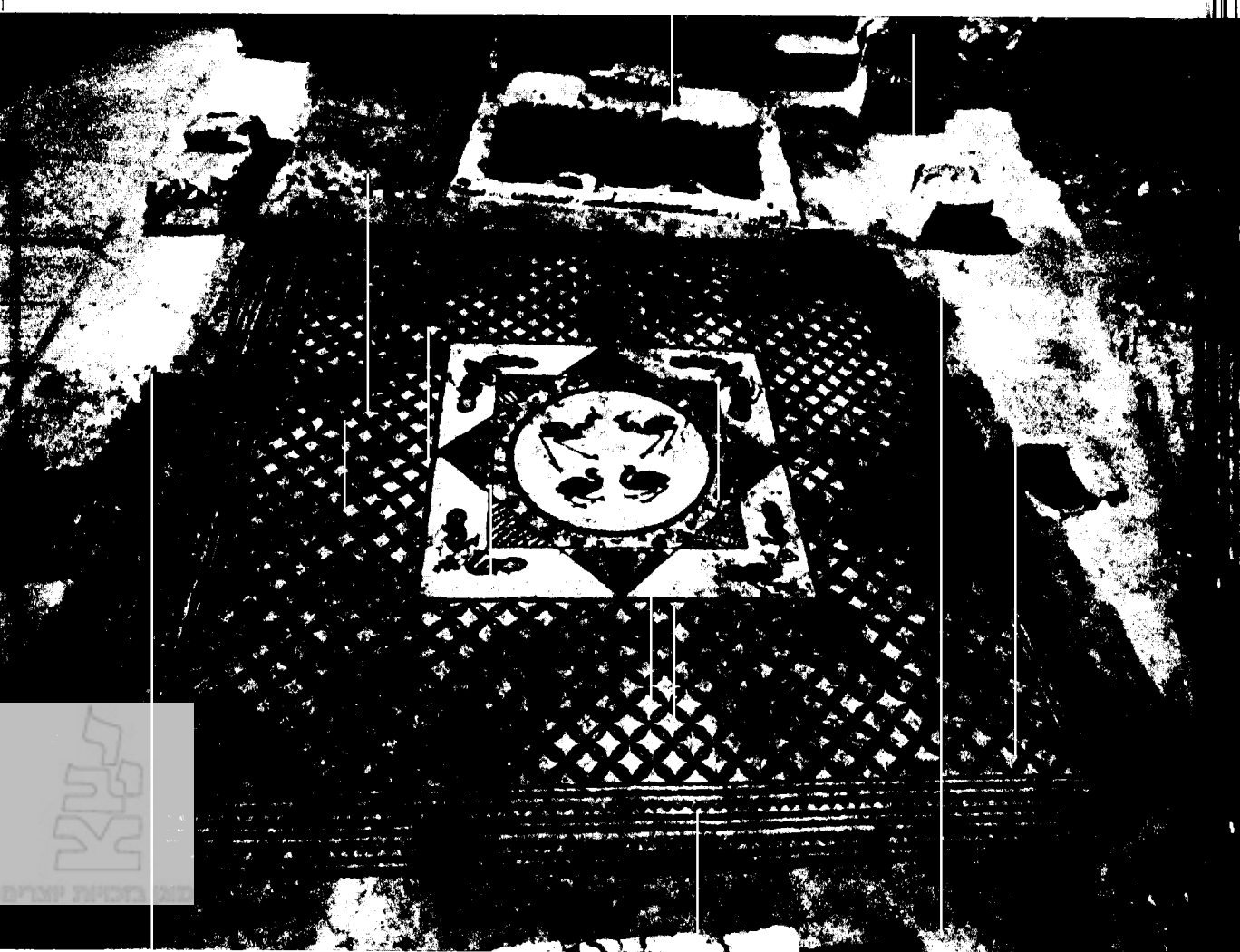
8 תוספתא, חגיגה א ג (מהדורת ליברמן, עמ' 376); וראה: משנה, מגילה ד ו; ירושלמי, סוכה ג טו, נד ע"ד; מסכת סופרים, יד יב-יג (מהדורת היגער, עמ' 264-268), ושם הנוסח: 'עובר'!

9 בבלי, חולין כד ע"ב; וכן הגרסה בכ"י מינכן ובתלמוד בבלי, וכ"י המבורג 165, ירושלים תשל"ב.

10 משנה, ברכות ה ג 'העובר לפני התיבה ושעה...'; ודוגמאות נוספות ראה: ברכות ה ד; עירובין ג ט; ראש השנה ד ז; תענית א ב; תענית ב ה; מגילה ד משניות ג ה ו ח. כל המשניות נבדקו על פי משנה כ"י קופמן, ירושלים תשכ"ח; משנה כ"י פאריז 328-329, 'מבוא' מ' בר אשר, ירושלים תשל"ג; ו"ה לו, מתניא דתלמודא דבני מערבא, המשנה אשר עליה נוסד הירושלמי, קמברג' תרפ"ג; תלמוד בבלי, כ"י מינכן (95), ירושלים תשל"א; תלמוד בבלי, כ"י וואטיקן (134), ירושלים תשל"ב; תלמוד ירושלמי, כ"י ליידין 3. cod. Scal. צילום פקסימילי של כתב היד המקורי עם מבוא מאת ש' ליברמן, ירושלים תשל"א; משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, מקור ותרגום, מהדורת יוסף בכה"ר דוד קאפח, סדר מועד, ירושלים תשכ"ד. בכל המקומות האלו מופיע הפועל 'עבר', כמו בנוסח הדפוס. דברים אלו דוחים את דבריו של י' אלבוגן, שבכתבי היד של המשנה מופיע תכופות לשון 'ירד' במקום 'עבר'. ראה: J. Elbogen, *Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes*, Berlin 1907, p. 33

11 משנה, תענית ב, ב. ברוב כתבי היד של המשנה מופיע אמנם 'מורידין' אך בכ"י פאריז נאמר 'מעמידין' וכ"י פאריז — 'מעבירין'. חיזוק לגרסאות אלו ניתן לראות במקבילות אחידות. בבבלי, תענית טז ע"א נאמר: 'תנו רבנן עמדו בתפילה אף על פי שיש שם זקן וחכם אין מורידין לפני התיבה אלא אדם רגיל'; והנוסח בכת"י מינכן: 'מעבירין'. בירושלמי, תענית ב ב, סה סע"ב-רע"ג נאמר: 'תניתין וביתו ריקם ואת אמר הכין יש לו בנים ובנות אם אין להן מעבירין כל מה שירצו', וכן הגרסה בכ"י ליידין. בספר הראב"ה, 'הוציא לאור א' אפסוביצר, ירושלים תשכ"ד², ג, ס"י תתסח, נאמר: 'בירושלמי... ואם אין להם מעמידין כל מה שירצו'.

12 תוספתא, ברכות, כ ט (מהדורת ליברמן, עמ' 7); וראה עוד: תוספתא, ראש השנה, ב י-יח (מהדורת ליברמן, עמ' 320-321). מעניינים במיוחד דברי המאירי למסכת מגילה שאין להם מקבילה במקום אחר: 'זבשם התוספתא שמעתי הרגיל לירד לפני התיבה אין אחר רשאי להקרימו עד שיפייסוהו בני הכנסת', בית הבחירה לרבינו המאירי, מגילה, מקורות וציונים מ' הרשלה, ירושלים תשכ"ח, עמ' פח.



בית־הכנסת בעין־גדי. בחלקו הצפוני (החלק העליון של התצלום) מצויה במה שנוספה בשלב מאוחר יותר

‘מצות וידוי ערב יום הכפורים... היכן הוא אומרן, אחר תפלה, והעובר לפני התיבה אומרה
ברביעית’.¹³

הירושלמי משתמש לרוב בכיטוי ‘עובר לפני התיבה’, בין אם הוא מצטט משניות¹⁴ או

13 תוספתא, כיפורים, ד יד (מהדורת ליברמן, עמ' 254); וראה גם שם, סוכה, ב י (מהדורת ליברמן, עמ' 264-265); מגילה, ג ל (מהדורת ליברמן, עמ' 362); חגיגה, א ג (מהדורת ליברמן, עמ' 376). מקור אחד נוסף מוטל בספק, תוספתא, ראש השנה, ב יא (מהדורת ליברמן, עמ' 316-317): 'וכשקדשו את המשנה באושה, ביום הראשון עבר ר' יוחנן בן ברוקא... כיום השני עבר ר' חנינא בנו של ר' יוסה הגלילי, וכשינוי נוסחאות מופיע פעמיים 'ירד'. ירושלמי, מגילה ד ד, עה ע"א: 'מכוון דתנינן אין פורסין את שמע פחות מעשרה... אין עוברין לפני התיבה פחות מעשרה', והשווה: משנה, מגילה ד ג; ירושלמי, מגילה ד ו, עה ע"ב: 'הפורש את שמע הוא עובר לפני התיבה והוא נושא את כפיו', והשווה: משנה, מגילה ד ה. כל המקורות בירושלמי נבדקו על פי: תלמוד ירושלמי, כ"י ליידין 3. cod. Scal. עם מבוא מאת ש' ליברמן, ירושלים תשל"א; תלמוד ירושלמי, כ"י וטיקן (133), עם מבוא מאת ש' ליברמן, ירושלים תשל"ל; ל"י גינצבורג, שרידי ירושלמי, ירושלים תשכ"ט.²

ברייתות¹⁵ ובין בלשון אמוראים הדנים בסוגיות שונות.¹⁶ חשיבות יתרה ישנה למסורת המובאת בירושלמי, פסחים מפי ר' יוסי בי ר' בון, בן המאה הרביעית: 'א"ר יוסי בי ר' בון נהיגין תמן במקום שאין יין שליח ציבור יורד לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותרם מקדש ישראל ויום השבת'.¹⁷ מסורת זו מופיעה אף בירושלמי, ברכות, אך שם הנוסח הוא: 'עובר לפני התיבה'.¹⁸ בכתבי היד מופיעים דברי ר' יוסי כבדפוס, אולם מן הנוסחאות לירושלמי המובאות אצל כמה מהראשונים עולה, שלפניהם היתה גרסה אחת לברכות ופסחים, ולפיה נאמר: 'יורד לפני התיבה'.¹⁹ לכאורה מביא ר' יוסי בי ר' בון מנהג בבלי,²⁰ אך ספק אם אכן היה בכבל,²¹ וכנוסף לכך מנהג זה אינו מופיע כלל בבבלי.²²

בחלק מהמקרים מופיעות אצל הראשונים נוסחאות אחרות לירושלמי. דברי ר' יהושע דרומיא בירושלמי, ברכות²³ מצוטטים אצל המאירי בלשון 'ירד': 'ובתלמוד המערב אמרו שלשה רבן ומעוטן קשה ובגויותן יפה, השאור והמלח והסרוב כיצד הוא עושה בראשונה מסרב בשניה מעמעם ובשלישית רץ בא ויורד לפני התיבה'.²⁴ העדפת הגרסה שבירושלמי, פסחים ועדויות נוסח לירושלמי הקיימות בפני ראשונים אחדים

15 ירושלמי, ברכות ה ה, ט ע"ג: 'ותני הפורס את שמע והעובר לפני התיבה... לא יענה אחר עצמו אמין, והשווה: תוספתא, מגילה, ד, כז (מהדורת ליברמן, עמ' 361), וראה דברי ש' ליברמן, המוכיח שיש לגרוס ה'פורס על שמע... הרי זה לא יענה אחר עצמו אמין' (תוספתא כפשוטה, מועד, ניוארק תשכ"ב, עמ' 1206-1207); ירושלמי, ראש השנה ד ו, נט ע"ג ובמקבילות: 'וכשקדשו את השנה באושא ביום הראשון עבר ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקא... ביום השני עבר ר' חנני' בנו של ר' יוסי הגלילי, והשווה תוספתא, ראש השנה, ב יא (מהדורת ליברמן, עמ' 316-317); ירושלמי, שבועות א ה, לג ע"א: 'אמר ר' אחא בר פפא ותני כן העובר לפני התיבה ביום טוב של ראש השנה בשחרית'. נראה שר' אחא בר פפא השתמש בדברי התוספתא, ברכות, ג יג (מהדורת ליברמן, עמ' 15), ושינה בה לפי הנהג בזמנו (ראה: ליברמן, תוספתא, זרעים, עמ' 41).

16 ירושלמי, ברכות ד ד, ח ע"ב: 'ר' אחא בשם ר' אסא כל מה ששליח ציבור עובר לפני התיבה ותובע צרכי עמך לפניך'; ירושלמי, שם ה ד, ט ע"ג: 'ר' אחא ור' יודה בן פזי יתבון בחד כנישתא אתי עבר חד קומי תיבותא'; ירושלמי, עירובין ג ט, כא ע"ג: 'כ"י דמר רבי יעקב כ"ר אחא בשם ר' יסא העובר לפני התיבה, ביום טוב של ר"ה, ובמקבילה ירושלמי, שבועות א ה, לג ע"א; ירושלמי, פסחים ה ז, לב ע"ג: 'חד בר אביי עבר קומי תיבותא, ובמקבילה ירושלמי, תענית ג יד, סז סע"א.

17 ירושלמי, פסחים י ב, לו סע"ג.

18 ירושלמי, ברכות ח א, יא ע"ד.

19 ראה בדברי התוספות לבבלי, פסחים קו ע"ב, ד"ה 'מקדש אריפתא': 'וציבורשמי דברכות גבי פלוגתא דב"ש וב"ה... דאמר ר' זעירא מדברי שניהם נלמד מכדילין בלא יין ואין מקדשין בלא יין א"ר יוסי בר' בון נהיגין תמן מקום שאין יין שליח ציבור יורד לפני התיבה'; הגהות מיימוניות על הרמב"ם, הלכות שבת כט י אומר: 'זכן משמע בירושלמי דפסחים וברכות', ומביא את דברי ר' יוסי בר' בון על פי הגרסה בפסחים.

20 J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestine Order of Service', *HUCA*, 2 (1925), p. 31. ג' אלן טוען שברכת מעין שבע נחקנה מלכתחילה בבבל (ג' אלן, 'מעון הברכות', תרביץ, יד [חש"ג], עמ' 17). לדעתו של י' היינמן ברכת מעין שבע היא מיסודה ארץ-ישראלית, אך נתקבלה על ידי הבבלים כתחליף קצר לקידוש על היין כשארץ-ישראל לא היה צורך בה (היינמן, עיוני תפילה, קיבוץ וערך א' שזאן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 36-38). וכן ש' טל, המוכיח שברכת מעין שבע מקורה בארץ-ישראל ואולי היתה בשימוש מעשי בבתי-כנסת בארץ-ישראל (ש' טל, 'ברכת מעין שבע', תרביץ, מא [חש"ג], עמ' 145-150).

21 ראה: ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, וילנה 1901, א, ברכות, עמ' 181; ד' פרנקל, מבוא הירושלמי, ירושלים תשי"ז, עמ' קב; ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 16-17.

22 רטנר, שם.

23 ירושלמי, ברכות ה ה, ט ע"ג; והשווה: בבלי, ברכות לד ע"א.

24 בית הבחירה לרבינו המאירי, מסכת ברכות, בעריכת ש' דיקמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 125; לגרסה נוספת לירושלמי המובאת אצל הראשונים ראה: שו"ת הרשב"א, בני ברק תשמ"ב, א, סימן צה, המרמז לסוגיה בירושלמי מגילה ד ד, עה ע"א, בלי להזכיר במפורש שלקחו משם, ומביא את הגרסה 'הרי הוא בכבל מה ששנינו אין יורדין לפני התיבה בפחות מעשרה'.

מלמדות שהתלמוד הירושלמי, על אף שנפוצה בו יותר לשון 'עובר לפני התיבה', השתמש גם בלשון 'יורד לפני התיבה'.

גם במדרשים יש שימוש בשני הביטויים הללו. כך מסרו ר' פנחס ור' לוי ור' יוחנן בשם מנחם בגליא זה שעובר לפני התיבה אין אומרים לו בוא ועשה אלא בוא וקרב ועשה מלחמתינו ועשה קרבן שלציבור.²⁵ ועל ר' חייא בר אחתיה דבר קפרא מסופר שהיה קולו ערב כשהיה פורס על שמע ועובר לפני התיבה.²⁶ מאידך גיסא נאמר שבתעניות 'אין פחותין משלשה שיוורדים לפני התיבה'.²⁷ בתלמוד הבבלי נזכרים הביטויים 'עבר לפני התיבה' ו'ירד לפני התיבה' בשנים עשר מקומות. במקומות אלו מצטט הבבלי מקורות ארץ-ישראליים. במקרה נוסף מביא הבבלי את דברי רבא, שלהם אין מקבילה במקורות הארץ-ישראליים, ושם השתמש דווקא בביטוי 'ירד לפני התיבה'.²⁸ לכאורה דברי רבא מסייעים לאותם חוקרים הסוברים שבבבל רווח השימוש בביטוי 'ירד לפני התיבה', אך האם די בעדות שכוזו כדי לקבל את מסקנתם?

בנקודה זו יש לבדוק את הציטוטים השונים בבבלי; מהיכן הם לקוחים, והאם הובאו בלשונם המקורית?

כשלושה מקרים מצטט הבבלי משנה,²⁹ ובחמישה מקרים נוספים — תוספתא וברייתא,³⁰ ובכל המקרים האלה הוא משמר את הנוסח שבמקור. אך במספר מקרים הבבלי משנה את הנוסח שבמקור. למשל דוגמה שכבר הזכרנוה לעיל — בתוספתא, חגיגה³¹ ובבבלי.³² תופעה זו חוזרת

25 בראשית רבה, מט כג (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 506-507). לנוסח בירושלמי ראה לעיל, הערה 3.
26 פסיקתא דרב כהנא, עשר תעשר, ג (מהדורת מנדלברג, עמ' 164); מדרש תנחומא, ראה ט (מהדורת כובר, עמ' 22); אבל בתשובות הגאונים — שערי תשובה, מהדיר ד' לוריא, לייפציג תר"ח, סי' קעח נאמר: ר' חייא בר אחתיה דבר קפרא היה והיה קולו ערב כשפורש על שמע ויורד לפני התיבה. ואותה גרסה מופיעה גם בספר האורה לר' שלמה בר יצחק, מוציא לאור ומהדיר שלמה באבער, לבוב תרס"ה, עמ' 5-6. שימוש בפועל 'עבר' מופיע במקומות נוספים: ויקרא רבה, כג ד (מהדורת מרגליות, עמ' תקל) ובמקבילה בשיר השירים רבה, כז: ר' חנן דציפורי פתח קריא בגמילות חסדים עשרה שנכנסו לבית הכנסת להתפלל ולא היו יודעים לפרוס על שמע ולעבור לפני התיבה והיה בהם אחד שהיה יודע לפרוס על שמע ולעבור לפני התיבה; ילקוט שמעוני, נביאים קמו: 'ילמדנו רבינו אדם מישראל שקרא לו החזן לעמוד ולקחת בתורה או לעבור לפני התיבה ... וכן העובר לפני התיבה אסור לתבוע צרכי ציבור עד שיתקן עצמו.

27 מכילתא דרשב"י, בשלח, יז יב (מהדורת מלמד, עמ' 122-123); ובמקבילות מכילתא דר"י, עמלק, א (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 180-181); פסיקתא דרב כהנא, זכור, ג (מהדורת מנדלברג, עמ' 36).

28 בבלי, שבת כד ע"ב: 'דאמר רבא יו"ט שחל להיות בשבת שליח ציבור היורד לפני התיבה ערבית אינו צריך להזכיר של יו"ט שאלמלא שבת אין שליח ציבור יורד ערבית ביו"ט'.

29 משנה, עירובין ג ט: ר' דוסא בן הרכינס אומר העובר לפני התיבה ביו"ט של ר"ה, ובמקבילה בבלי, עירובין מ ע"א; משנה, תענית א ב: 'אין שואלין את הגשמים אלא בסמוך לגשמים, ר' יהודה אומר העובר לפני התיבה ביו"ט האחרון של חג, ובמקבילה בבלי, תענית ב ע"ב ופעם נוספת שם ג ע"א; משנה, תענית ב ב: 'עמדו בתפילה מורידין לפני התיבה, ובמקבילה בבלי, תענית טז ע"א. כל המקורות בבבלי נבדקו על פי: תלמוד בבלי, כ"י מינכן (95), ירושלים תשל"א; תלמוד בבלי, כ"י וטיקן (134), ירושלים תשל"ב; תלמוד בבלי, כ"י פירנצה, בצירוף הקדמה מאת דוד רחונטל, ירושלים תשל"ב.

30 תוספתא, ברכות, ב ט (מהדורת ליברמן, עמ' 7): 'פועלין קורין את שמע ומברכין לפניה ולאחריה ... אבל אין מורידין לפני התיבה, ובמקבילה בבלי, ברכות טז ע"א; תוספתא, ראש השנה, ב יח (מהדורת ליברמן, עמ' 321): ר' גמליאל אומר שליח ציבור מוציא את הרבים ידי חובתן וחכמים אומרים כל אחד ואחד מוציא את עצמו, אמר לה אם כן למה מורידין אותו לפני התיבה ... אם כן למה מורידין אותו לפני התיבה, ובמקבילה בבלי, ראש השנה לד ע"ב; תוספתא, יומא, ה יד (מהדורת ליברמן, עמ' 254): 'מצוות וידוי ערב יום הכיפורים עם חשיכה ... והעובר לפני התיבה ... ובמקבילה בבלי, יומא פז ע"ב; בבלי, ברכות לד ע"א: 'ת"ר העובר לפני התיבה צריך לסרב'.

31 תוספתא, חגיגה (לעיל, הערה 8). 32 בבלי, חולין (לעיל, הערה 9).

31 תוספתא, חגיגה (לעיל, הערה 8).



בשלושה מקרים נוספים שבהם הבבלי מצטט ברייתות ודברי אמוראים.³³ עם זאת כאשר מדובר בציטוט משנה, הבבלי מצטט את לשונה מבלי לערוך בה שינויים. מאידך גיסא, אין אף מקרה אחד שבו המקורות הארץ-ישראליים מציינים ששליח הציבור 'יורד לפני התיבה', והבבלי משנה את הביטוי ל'עובר לפני התיבה'.

מכל מקום, אין לדבר על מגמה בבליית מובהקת ביחס למקורות הארץ-ישראליים. אמנם יש מספר מקרים שבהם שינו את הנוסח הקיים, אך ברוב המקרים הבבלי משמר את הנוסח 'עבר' או 'ירד' כפי שהופיע במקורות הארץ-ישראליים.

ממה שראינו עד כה עולה ששני הנוסחים, 'עובר לפני התיבה' ו'יורד לפני התיבה', היו ידועים בארץ-ישראל, ואין לראות ב'ירד' טרמינולוגיה בבליית מיוחדת.³⁴ אין להתכחש לכך שבמקורות הארץ-ישראליים הביטוי 'עובר לפני התיבה' אכן שכיח יותר, ועם זה קיומו של המונח 'יורד לפני התיבה' במקורות ארץ-ישראליים כגון תוספתא, ירושלמי ומדרשים מלמד שגם בארץ-ישראל הוגדר שליח ציבור לעתים כ'יורד לפני התיבה'. אך לא כן במשנה — הביטוי 'ירד לפני התיבה' אינו מופיע בה כלל, להוציא מקרה אחד שעליו עמדנו לעיל. ההבדל בין המקורות הארץ-ישראליים השונים מבחינת השימוש בביטוי 'ירד לפני התיבה' יסייע לנו להבין את היחס בין ביטוי זה לבין 'עבר לפני התיבה'.

ג.

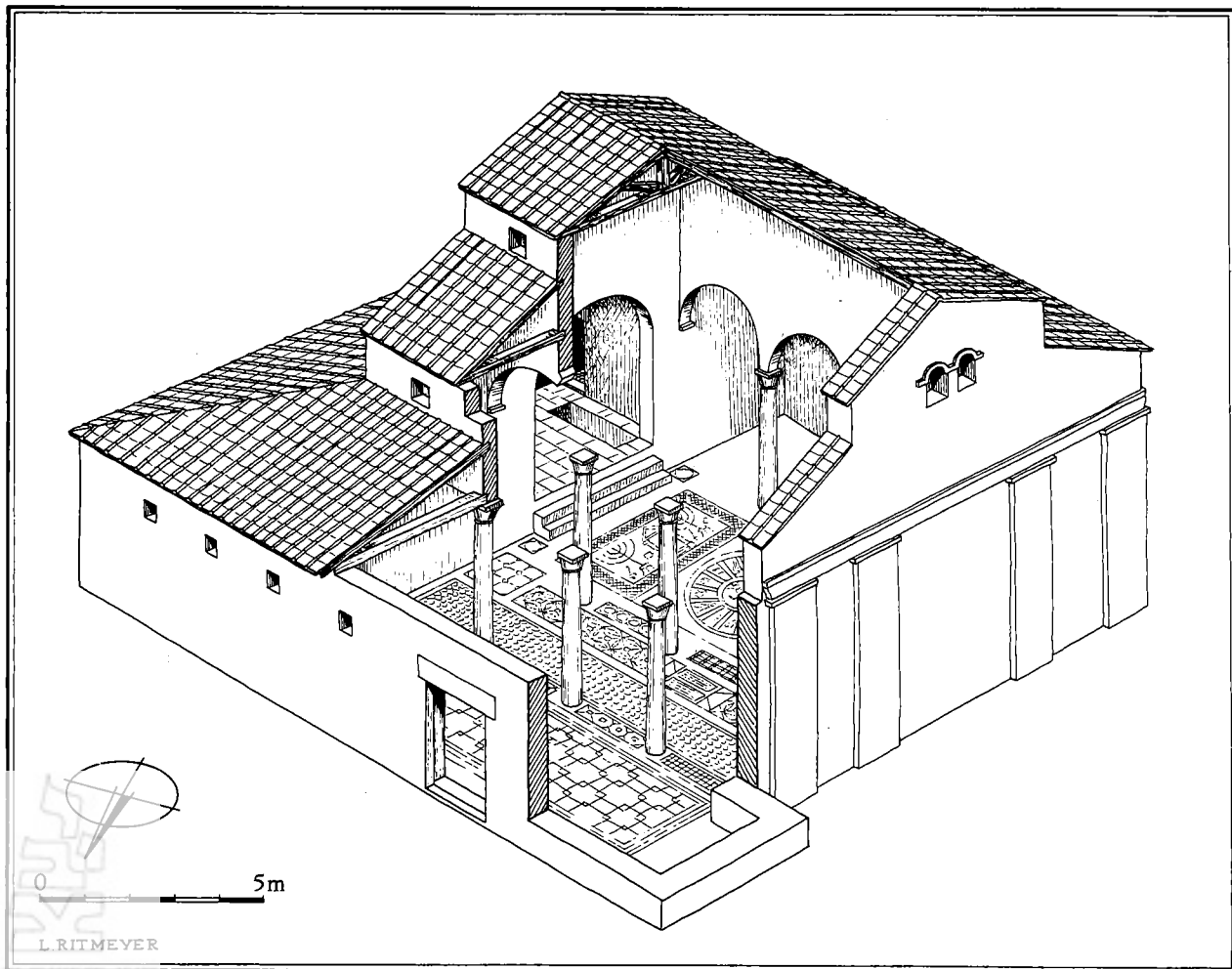
במרכז חיי היישוב היהודי בתקופת המשנה והתלמוד עמד בית-הכנסת. כיישובים רבים נחשפו בתי-כנסת, ובאחדים נמצאו עדויות מעטות המרמזות לבית-כנסת שהיה במקום.³⁵ בנתי-כנסת רבים, מימי בית שני³⁶ ועד שלהי התקופה הביזנטית,³⁷ ישנם ספסלי אבן שנבנו לאורך שניים או

33 מכלתא דרשב"י, בשלח, טו כה (מהדורת מלמד, עמ' 103): מעשה באחד שעבר לפני התיבה לפני ר' אליעזר... ושוב מעשה באחד שעבר לפני ר' אליעזר, ובמקבילה בבלי, ברכות לד ע"א: 'ת"ר מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה בפני ר' אליעזר... ושוב מעשה בתלמיד אחד שירד לפני התיבה; תוספתא, ראש השנה, ב יא (מהדורת ליברמן, עמ' 316-317): 'וכשקדשו את השנה באושה עבר ר' יוחנן בן ברוקה... כיום השני עבר ר' חנינא בנו של ר' יוסה הגלילי, ובמקבילה בבלי, ראש השנה, לב ע"א: 'וכשקדשו ב"ד את השנה באושה ירד ר' יוחנן בן ברוקה... ליום השני ירד ר' חנינא בנו של ר' יוסי הגלילי; ירושלמי, ברכות ב ד, ד ע"ד: 'תני אין מעבירין לפני התיבה לא חיפני ולא בישני ולא טיבענו' מפני שהן עושין היהין חיתין ועיינין אין, ובמקבילה בבלי, מגילה כד ע"ב: 'תניא נמי הכי אין מורדין לפני התיבה לא אנשי בית שאן ולא אנשי בית חיפה ולא אנשי טיבעונין'.

34 לדברי גינצבורג יש שאמרו שבבבל שהש"ץ עמד במקום נמוך השתמשו בלשון ירד ובא"י שלא נהגו כך, בלשון עבר. ואולם קשה לאמר שכל אלו הבריות שנאמר בהם ירד בבליית הן, ראה: גינצבורג (לעיל, הערה 5), עמ' 67, הערה 72.

35 גישות שונות הועלו במחקר בדבר חלוקתם הטיפולוגית של בתי-הכנסת ומאפייניהם. ראה: מ' אבי-יונה, 'הארכיטקטורה של בתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל ובתפוצות', כ"ס רות (עורך), האמנות היהודית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 135-163; ג' פרסטר, 'בתי הכנסת בגליל', ארצות-הגליל, חיפה 1983, עמ' 231-256; הנ"ל, 'בית הכנסת בעל תוכנית בסיליקאית ואפסיס כאמת מידה כרונולוגית, א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), בתי-כנסת עתיקים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 173-179; E.M. Meyers, 'Ancient Synagogues in Galilee, Their Religious and Cultural Setting', BA, 43 (1980), pp. 97-108.

36 ג' אביגד, 'לדמותם של בתי הכנסת העתיקים בגליל', ח"ו הירשברג (עורך), כל ארץ נפתלי, ירושלים תשכ"ח, עמ' 99; ג' פרסטר, 'בתי הכנסת במצדה ובהרודיון', ארץ ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 224-228; Z. Ma'oz, 'The



שחזור בית הכנסת בחמת טבריה, בשלבו השני. בקצה הדרומי של אולם-התווך מצויה במה שבחזיתה מדרגות

שלושה מקירות בית-הכנסת. לעתים בנו שורת ספסלים אחת, ולעתים — שתיים או שלוש שורות זו מעל זו בצורה מדרגת. לכאורה ניתן היה להסביר את המונח 'ירד לפני התיבה' על רקע קיומם של ספסלים אלה. באי בית-הכנסת ישבו על גבי הספסלים, ואחד מקרבם הוזמן לפרוס על שמע ולעבור לפני התיבה; ³⁸ עליו אמרו: 'העובר לפני התיבה צריך לסרב ... כיצד הוא עושה פעם

Synagogues of Gamla and the Typology of the Second Temple Synagogues', L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp. 35-41

פרסטר, ארצות הגליל (לעיל, הערה 35). שם סקירה על כל בתי-הכנסת. ³⁷

ויקרא רבה, כג ד (מהדורת מרגליות, עמ' תקלא): 'ר' אלעזר חסמא אזל לחד אתר אמרין ליה חכים רבי למפרס על שמע, אמר להון לאו. חכים רבי למקרב, אמר להון לאו'; ילקוט שמעוני, שמואל קמו: 'ילמדנו רבינו אדם מישראל שקרא לו החזן לקרות בתורה או לעבור לפני התיבה ... מעשה בר"ע שקרא לו החזן ברבים לעמוד ולקרות בתורה ולא עמד'. ³⁸

ראשונה יסרב שניה מהבהב שלישיית פושט רגליו ויורד'.³⁹ תיאור שליח הציבור כ'פושט רגליו ויורד' נובע אולי מהעובדה שאותו אדם ישב על אחד מספסלי בית-הכנסת הגבוהים כשרגליו משוכלות, וכשנקרא לעבור לפני התיבה פשט רגליו וירד אל התיבה. התיבה ובתוכה ספרי התורה ניצבה על גבי רצפת בית-הכנסת. ממילא נפרש את הביטוי 'יורד לפני התיבה' כתיאור ריאלי, לא רק שקם ממקומו אל התיבה, אלא שמעבר זה היה כרוך בירידה ממשית ממקומו בספסל אל התיבה. רעיון דומה העלה לוי גינצבורג באומרו 'שאינן ספק שבימי הקדמונים היורד לפני התיבה היה מחכמי הקהל ומתשובי העם ואלה היו יושבים על ספסלים וקתדראות והם ירדו ממושבותיהם ועמדו לפני התיבה להתפלל'.⁴⁰ קביעה זו נדחתה בידי חוקרים אחרים.⁴¹ על טענותיהם ניתן להוסיף שאמירת התפילה על ידי אחד מחשובי הקהל היתה דווקא בימי תענית, ואילו בשאר הימים יכול היה כל אדם שתפילתו סדורה בידו להתמנות כשליח ציבור.⁴²

דומה שאף אם לא נרחיק לכת בפירושו כדברי גינצבורג, ונסתפק בהבנת הביטוי 'יורד לפני התיבה' כירידה ממשית מספסלי בית-הכנסת, עדיין תיוותרנה מספר שאלות פתוחות שתקשינה על קבלת פירוש כזה. ראשית, אם אכן יש לקשור בין השימוש בפועל 'ירד' לספסלי בית-הכנסת, היה מקום לשימוש אינטנסיבי יותר בספרות התלמודית בביטוי 'ירד לפני התיבה', והרי בראשית דברינו ראינו שהשימוש בפועל 'עבר' נפוץ יותר מן השימוש ב'ירד'; האם לחינם? שנית, אם הנחה זו אכן נכונה, איזו משמעות יש למושג 'עבר לפני התיבה', במיוחד לאור העובדה שהספסלים מופיעים ברוב בתי-הכנסת? גם אם נניח ש'ירד לפני התיבה' מתאר בתי-כנסת שבהם היו מספר ספסלים, 'עבר לפני התיבה' מתאר אותם בתי-כנסת שבהם היה ספסל אחד או לחילופין, הפועל 'עבר' מתייחס למי שישב בשורה ראשונה והפועל 'ירד' מתייחס למי שישב בשורה שניה ושלישית, נתקשה להוכיח הנחות כאלו מתוך המקורות עצמם. מכל המקורות התלמודיים משתמע שהשימוש בפועל 'עבר' או בפועל 'ירד' במסגרת ההלכה הנדונה, מתייחס לכלל בתי-הכנסת, ואין להעלות על הדעת שחכמים השתמשו בטרימינולוגיה ייחודית לכל בית-כנסת ובית-כנסת בנפרד.

בחלקו השני של המאמר ראינו שבמשנה רווח במיוחד השימוש בביטוי 'עבר לפני התיבה', ובמקורות האחרים מופיע גם 'ירד לפני התיבה'. אפשר אם כן שהחלוקה בין המינוחים השונים היא כרונולוגית: במשנה, שנערכה בראשית המאה השלישית, רווח השימוש ב'עבר לפני התיבה',⁴³ ואילו במקורות ארץ-ישראליים שנערכו מאוחר יותר – תוספתא,⁴⁴ ירושלמי,⁴⁵

39 בבלי, ברכות לד ע"א.

40 גינצבורג (לעיל, הערה 5), א, עמ' 305, הערה 53. וכונתו לקתדרא דמשה. על קתדרא זו ראה: א"ל סוקניק, 'קתדרא של משה' שבבתי הכנסת העתיקים, תרביץ, א (תר"ץ), עמ' 145-151.

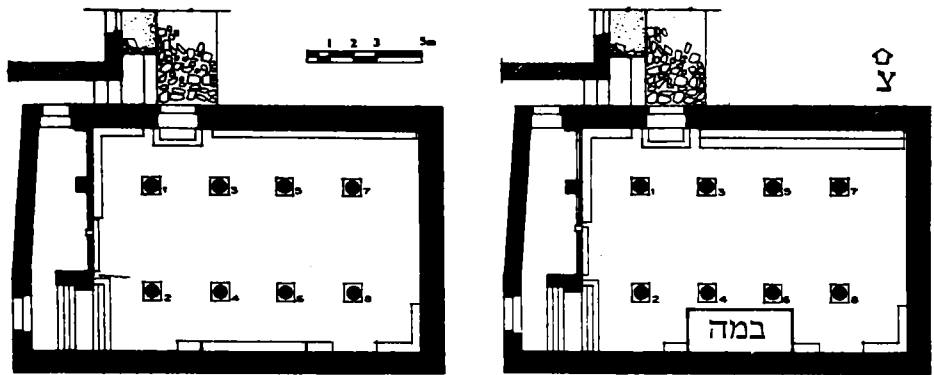
41 'היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 69, הערה 6; ש' ספראי, בשלהי הבית השני ובתקופת המשנה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 153.

42 משנה, מגילה ד ה: 'המפטר בנביא הוא פורס את שמע והוא עובר לפני התיבה'; תוספתא, חגיגה, א ג (מהדורת ליברמן, עמ' 376): 'נתמלא זקנו ראוי לעשות שליח ציבור לעבור לפני התיבה'.

43 ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תשל"ד, עמ' 99.

44 על עריכתה של התוספתא בסוף ימי האמוראים, לא לפני סופה של המאה הרביעית ראה: ח' אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, ירושלים תשל"ל, עמ' 87-88, 137; הנ"ל, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשל"ה, עמ' 57,

45 התלמוד הירושלמי נערך בסופה של המאה הרביעית ובראשית המאה החמישית. ראה: פונקל (לעיל, הערה 21), עמ' מז-מח; י"ג אפשטיין, מבוא לספרות האמוראים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 273-276; י"ג גפני, 'היצירה הרוחנית



בית הכנסת בחורבת שמע בשני שלביו. בית הכנסת הקדום (משמאל) נבנה ללא במה ועם בנייתו מחדש בראשית המאה הרביעית (מימין), נוספה לו במה בקיר הדרומי

ומדרשים⁴⁶ — מופיע במקביל לכך גם מינוח חדש, 'ירד לפני התיבה'. מה גרם לשינוי זה? אחד השינויים הבולטים המופיע בבתי-כנסת רבים במאה הרביעית הוא הוספת במת אבן. במה זו, שמידותיה בממוצע 4×3 מטר וגובהה 70 ס"מ ויותר, ניצבה בסמוך לקיר הדרומי של בית-הכנסת, קיר הפונה לירושלים.⁴⁷ הבמה נבנתה לא רק בבתי-הכנסת החדשים במאה הרביעית והחמישית: היא נוספה גם בבתי-כנסת מהמאה השלישית, ויש לראות בכך תהליך אחד המאפיין את כלל בתי-הכנסת.

בית-הכנסת בחורבת שמע, שנהרס ברעידת האדמה של שנת 306 לספירה, היה בתחילה בלא במה, אך כשחזרו ושיפצו אותו לאחר הרעש, הוסיפו במה בקירו הדרומי (ראה איור).⁴⁸ אחד

ספרותית, צ' ברס, ש' ספראי, י' צפירי ומ' שטרן (עורכים), ארץ ישראל מחרבן בית שני ועד הכבוש המוסלמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 493.

46 לענייננו חשוב זמן עריכתם של מדרשי ההלכה ומדרשי האגדה המשתמשים במונח 'ירד'. באשר למכילתא דרבי ישמעאל טוען צונץ, כי העובדה שבמדרשי ההלכה ובמיוחד במכילתא מופיעים חכמים בני מחצית המאה השלישית לספירה, מלמדת שנערכה כנראה בזמן מאוחר הרבה ('יש צונץ, הדרשות בישראל, ירושלים 1974, עמ' 27-28). לדעת מ"ד הר נערכה מכילתא דרבי ישמעאל לא לפני סוף המאה הרביעית (M.D. Herr, 'Mekhilta of R. Ishmael', *Encyclopaedia Judaica*, XI, Jerusalem 1971, col. 1267 B. Wacholder, 'The Date of The) השמינית במאה השמינית נערכה במאה השמינית (Mekilta De Rabbi Ishmael', *HUCA*, 39 [1968], pp. 117-144, esp. 139-144 יוחאי מאוחרת לדעת אפשטיין לתקופת התנאים, אך הוא אינו מציין את זמנו של המדרש ('אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 738. מ"ד הר סובר שמכילתא דרבי שמעון בר יוחאי נערכה לא לפני ראשית המאה החמישית, *Encyclopaedia Judaica*, XI, Jerusalem 1971, col. 1269. בראשית רבה נערך לא לפני המאה החמישית (ח' אלבק, מבואות ומפתחות לבראשית רבא, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 96). פסיקתא דרב כהנא נערכה לדעת י' גפני כמאה שנה לאחר עריכת הירושלמי, כלומר בראשית המאה השישית לספירה (גפני [לעיל, הערה 45], עמ' 493).

47 לדוגמה חרבת שמע $1.0 \times 4.7 \times 5.7$ מ'; חמת טבריה $2.0 \times 3.0 \times 5.7$ מ'; גוש חלב 2.0×3.0 מ'; עין גדי 2.0×4.0 מ'.

48 E.M. Meyers et al., *Ancient Synagogue Excavations at Khirbet Shema*, Durham, North Carolina, 1976, pp. 49-54. לדעת החופרים היתה קיימת היכלית בקיר הדרומי הפונה לירושלים כבר בשלב הראשון של בית הכנסת. ראה שם שחזור בית הכנסת (איור 3.8), והשווה עם התוכנית (איור 3.3), שבה לא מציינים כלל את קיומה של ההיכלית. עיין בתוכניתו המפורטת של הבניין (איור 3.4) ובתמונות (3.1, 3.2, 3.15, 3.16). מעלה ספק אם יש מקום לשחזור היכלית בצורה זו. בתיאורים רואים בכירור שהבמה נבנתה בשלב שני ישירות על גבי ספסל בית-הכנסת מהשלב הראשון, ואין שום שריד הרומז להיכלית בעלת בסיס רחב כפי שמופיע בשחזור.



בית הכנסת בגוש-חלב — מבט על הבמה שנוספה בשלב מאוחר יותר על-גבי רצפת בית הכנסת

השינויים שנעשו בבית-הכנסת בחמת טבריה עם בנייתו מחדש, בראשית המאה הרביעית (שכבה IIא), הוא הוספת במה בקירו הדרומי (ראה איור). במה זו לא היתה בבית-הכנסת הקדום (שכבה IIב) מהמאה השלישית.⁴⁹ בגוש חלב נמצאו בסמוך לקיר הדרומי של בית-הכנסת, ממערב לפתח, שתי במות זו על גבי זו, והקדומה מביניהן מתוארכת לראשית המאה הרביעית (ראה איור 3).⁵⁰ שם נראה בבירור שמלכתחילה נבנה בית-הכנסת באמצע המאה השלישית ללא במה, ובשלב מאוחר יותר הוסיפו את הבמה על גבי רצפת בית-הכנסת, כשהיא מכסה את הסטילובט (שורת אבנים המורמת בדרך-כלל מעל מפלס הרצפה ומשמשת מסד לעמודים) בסמוך לקיר הדרומי. בנברתין נמצאו עדויות ממשיות לבמה רק בשלב השני של בית-הכנסת.⁵¹ תופעה דומה קיימת בבית-הכנסת בחמת גדר ובעין גדי, שנבנו במאה השלישית בלא במה. בבית-הכנסת שבחמת גדר נוספה הבמה במאה הרביעית,⁵² ובבית-הכנסת בעין גדי נוספה הבמה כנראה רק בראשית המאה החמישית.⁵³ במקומות אחרים נמצאו שרידי קירות וחציבות שאפשר ליחסם לבמות שלא שרדו, כמו בכפר נחום,⁵⁴ כורזין⁵⁵ וחורבת עמודים.⁵⁶

49 M. Dothan, *Hammath Tiberias*, Jerusalem 1983, pp. 31-32

50 E.M. Meyers et al., 'Preliminary Report on the 1977 and 1978 Seasons at Gush Halav', *BASOR*, 233 (1979), pp. 37, 42-44

51 E.M. Meyers, J.F. Strange & C.L. Meyers, 'Second Preliminary Report on the 1981 Excavation at A-Nabratein', *BASOR*, 246 (1982), pp. 36-43
של בית הכנסת (135-250 לספירה), אך מחוסר עדויות ממשיות נראה שהבמה הוספה בשלב השני של בית הכנסת בסמוך למאה הרביעית.

52 ג' פרסטר, 'חמת גדר', חרשות ארכיאולוגיות, פב (תשמ"ג), עמ' 11-12. הנ"ל (לעיל, הערה 35), עמ' 176.

53 ד' בר"ג, 'פורת וא' נצר, 'עונת חפירות שניה בבית הכנסת של עין גדי', קדמוניות, ה (תשל"ב), עמ' 54. תודתי נתונה לפרופ' דן בר"ג על המידע שהעמיד לרשותי בכל הנוגע לשלבי בית-הכנסת ותיארוכם.

54 V.C. Corbo, *Cafarnaon I*, Jerusalem 1975, pp. 119-121

55 ז' ייבין, 'בית הכנסת בכורזין — הצעת שחזור פנים הקיר הדרומי, ארץ-ישראל, יח (תשמ"ה), עמ' 268-276. בניגוד להצעה שהועלתה במאמר, אפשר לראות באבנים שנמצאו תשתית לבמה.

56 L.I. Levine, 'Excavations at the Synagogue of Ḥorvat 'Ammudim', *IEJ*, 32 (1982), p. 5

